

Rimski brevijari

od 13. stoljeća do Tridentskoga
sabora: jezik, pismo, tekst, slika,
funkcija, ustroj

Međunarodni znanstveni skup
Pazin, 4.–7. listopada 2018.

Program i knjižica sažetaka

Roman Breviaries

from the 13th Century to the Council
of Trent: Language, Script, Text,
Image, Function, Structure

International Conference
Pazin, 4–7 October 2018

Programme and Book of Abstracts

Pokrovitelj:

predsjednica Republike Hrvatske
mr. sc. Kolinda GRABAR-KITAROVIĆ

Organizatori:

Znanstveni centar izvrsnosti za hrvatsko glagoljaštvo
Staroslavenski institut u Zagrebu
Državni arhiv u Pazinu
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Associazione Archivistica Ecclesiastica u Rimu

Organizacijski odbor:

dr. sc. Vesna BADURINA STIPČEVIĆ
dr. sc. Ante CRNČEVIĆ
dr. sc. Marija-Ana DÜRRIGL
dr. sc. Tomislav GALOVIĆ
dr. sc. Milan MIHALJEVIĆ, predsjednik
dr. sc. Elvis ORBANIĆ
dr. sc. Milan PELC
dr. sc. Andrea RADOŠEVIĆ
dr. sc. Johannes REINHART
dr. sc. Vida VUKOJA
dr. sc. Giorgio ZIFFER
dr. sc. Mateo ŽAGAR

Organizaciju skupa potpomoglo je Ministarstvo znanosti i
obrazovanja Republike Hrvatske

PROGRAM

Četvrtak, 4. listopada / Thursday, September 4

Dolazak sudionika u Poreč / Arrival in Poreč

Petak, 5. listopada / Friday, September 5

9.00 Svečano otvorenje skupa (Državni arhiv u Pazinu) /
Conference opening ceremony

9.30–10.15 Uvodna izlaganja / Introductory lecture

Ivanka PETROVIĆ (Zagreb)

Sanktoral u povijesnom razvoju latinskoga i
hrvatskoga glagoljskoga brevijara

Tomislav GALOVIĆ (Zagreb), **Elvis ORBANIĆ** (Pazin)

Povijesni kontekst Berma (srednji i rani novi vijek):
izvori, historiografija, interpretacija

10.15–10.45 Promocija faksimila i transliteracije *Drugoga
beramskoga brevijara* (Zagreb, 2018)

Predstavljaju: Milan Mihaljević, Tanja Kuštović, Vesna
Badurina Stipčević, Ana Šimić

10.45–11.30 Stanka / Coffee break

11.30–12.15 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Ante Crnčević, Marija Pehar

Kristijan KUHAR (Zagreb)

Pogled u sadržaj hrvatskologoljskih brevijara –
kriteriji za liturgijsko istraživanje i pridavanje
liturgijskoga nazivlja

Ivan BODROŽIĆ (Zagreb)

Liturgija časova i kršćansko poimanje vremena u
kontekstu benediktinske duhovnosti i Pravila

Daniel PATAFTA (Zagreb)

Nova duhovna i pastoralna usmjerenja Franjevačkoga
reda u odnosu na formiranje brevijara

12.15–12.30 Stanka / Coffee break

12.30–13.30 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Ivan Bodrožić, Milan Pelc

Innocent SMITH (Regensburg)

Gospel Antiphons and the Breviary

Marija PEHAR (Zagreb)

“Psalamsko Trojstvo” – eološki razvoj sadržaja od psal-
tirske ilustracije do trinitarnoga ikonografskoga tipa

Silvio KOŠČAK (Zagreb)

Teološko-alegorijsko tumačenje noćne službe oficija u
liturgijskoj ekspoziciji Guilielmusa Durandusa (1230. –
1296.) s naglaskom na antifone i psalmodiju

Ante CRNČEVIĆ (Zagreb)

Kardinal Francisco de Quiñones i razvoj Časoslova.
Predtridentska obnoviteljska nastojanja

13.30–13.45 Rasprava / Discussion

13.45–15.30 Stanka za objed / Lunch break

15.30–16.15 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Catherine Mary MacRobert,
Mateo Žagar

Josip BRATULIĆ (Zagreb)

Dva fragmenta glagoljskoga homilijara iz Berma,
danas u Ljubljani

Milan PELC (Zagreb)

Tiskani časoslovi Andrije Paltašića i Dobrića
Dobrićevića

Anica NAZOR (Zagreb)

Faksimilna (fototipska) izdanja glagoljskih brevijara iz
15. stoljeća

16.15–16.30 Stanka / Coffee break

16.30–17.15 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Johannes Reinhart, Daniel Patafta

Catherine Mary MACROBERT (Oxford)

Observations on the Breviary MS Canon. liturg. 172

Giovanni LUCA (Trst)

*Breviarium secundum consuetudinem Aquilegensem ac
Tergestinam Ecclesiam*

Domagoj VOLAREVIĆ (Split)

Brevijar iz Trogira – Kodeks KAS 463. Povijesno
liturgijska impostacija

17.15–17.30 Rasprava / Discussion

17.30– 17.45 Stanka / Coffee break

17.45–18.45 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Ivanka Petrović, Tomislav Galović

Johannes REINHART (Beč)

The Breviary Vita of Pope Clement I

Aleksej PENTKOVSKIJ (Moskva)

Славянское богослужение латинского обряда в конце ix — середине xiii вв.

Ivan JURKOVIĆ (Pula)

Grgur Veliki u *Njemačko-rimskom brevijaru* (1518.) i *Raju duše* (1560.) koje su dali tiskati Frankapani Modruški i Ozaljski

Ana MIHALJEVIĆ (Pula)

Služba u čast sv. Thomasu Becketu u hrvatskoglagojskim brevijarima

18.45–19.00 Rasprava / Discussion

19.00–20.30 Večera uz istarsku tradicionalnu glazbu (KUD)

/ Dinner with Istrian traditional music

Subota, 6. listopada / Saturday, September 6

9.00–9.45 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Margaret Dimitrova, Antonija Zaradija Kiš

Ivan BOTICA, Sandra POŽAR (Zagreb)

Marginalije *Drugoga beramskoga brevijaru*

Mateo ŽAGAR (Zagreb)

Ligature u *Drugom beramskom brevijaru*

Marija-Ana DÜRRIGL, Andrea RADOŠEVIĆ (Zagreb)

O *Drugom beramskom brevijaru* i glagoljaškoj čitateljskoj zajednici

9.45–10.00 Stanka /Coffee break

10.00–10.45 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Iskra Hristova-Šomova, Marija-Ana Dürriegl

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ (Zagreb)

Apokrifni tekstovi u hrvatskoglagoljskim brevijarima

Ana ŠIMIĆ, Jozo VELA (Zagreb)

Kapituli u *Drugom Beramskom brevijaru*

Antonija ZARADIJA KIŠ (Zagreb)

Beramska martinska tradicija: od predaje do beramskoga glagoljskoga brevijara

10.45–11.00 Rasprava / Discussion

11.00–11.15 Stanka / Coffee break

11.15–12.15 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Josip Bratulić, Vesna Badurina
Stipčević

Jasna VINCE (Zagreb)

Prva knjiga o kraljevima u hrvatskoglagoljskom
brevijaru

Iskra Hristova-Šomova (Sofija)

Четивото от Послание до римляните 1: 13-25 във
Втория Берамски бревиар

Petra STANKOVSKA (Ljubljana)

Hodnocení slovní zásoby v textu z knihy Exodus v
chorvatskohlaholských breviářích

Lucija TURKALJ (Zagreb)

Na vzdviženie svetago Križa u hrvatskoglagoljskim
brevijarima

12.15–12.30 Stanka / Coffee break

12.30–13.15 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Marinka Šimić, Sanja Zubčić

Margaret DIMITROVA (Sofija)

Phytonyms and zoonyms in biblical translations from
Latin in the Croato-Glagolitic Second Beram Breviary

Tanja KUŠTOVIĆ (Zagreb)

Prijevod uraškoga glagoljskoga Novoga testameta
i mogući utjecaji jezika istarskih crkvenoslavenskih
kodeksa (na primjeru *Drugoga beramskoga brevijara*)

Silvana VRANIĆ (Rijeka)

Jezične značajke prvoga dijela *Drugoga beramskoga
brevijara* s gledišta povijesne dijalektologije

13.15–13.30 Rasprava / Discussion

13.30–15.30 Stanka za objed / Lunch break

15.30–16.30 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Jasna Vince, Silvana Vranić

Sanja ZUBČIĆ (Rijeka)

Jednostavni glagolski oblici u temporalu *Drugoga
beramskoga brevijara*

Marinka ŠIMIĆ (Zagreb)

Moravizmi u *Drugom beramskom (ljubljskom)
brevijaru*

Katarina LOZIĆ KNEZOVIĆ (Split)

Leksik Komunala *Drugoga novljanskoga brevijara* iz
1495.

Nelu ZUGRAVU (Iași/Jași)

I Breviari storiografici e l'evoluzione delle idee nei
secoli IV° e V°.

16.30–16.45 Rasprava / Discussion

16.45–17.00 Stanka / Coffee break

17.00–18.00 Izlaganja / Session

Predsjedaju / Chairs: Anica Nazor, Elvis Orbanić

Milan MIHALJEVIĆ, Jozo VELA (Zagreb)

Služba u čast sv. Barbari u hrvatskoglagoljskim
brevijarima

Vesna Badurina STIPČEVIĆ, Mateo ŽAGAR (Zagreb)

Novootkriveni odlomci glagoljskog rukopisnog
brevijara iz 15. stoljeća

Anica VLAŠIĆ-ANIĆ (Zagreb)

Novootkriveni pergamentni dvolist *Riječkoga
hrvatskoglagoljskoga homilijara FgCap VlaThem* iz XIII.
stoljeća

**Ivica VIGATO, Marijana TOMIĆ, Grozdana FRANOV
ŽIVKOVIĆ** (Zadar)

Povijesni izvori o rukopisnim glagoljskim brevijarima
zadarskoga područja i model njihova opisa u
digitalnom okruženju

18.00–18.15 Rasprava / Discussion

18.15 Zaključna riječ i zatvaranje skupa / Conference closing

19.30 Polazak na večeru / Conference dinner

Nedjelja, 7. listopada / Sunday, September 7

10.00 Staroslavenska misa u Pazinu / Church Slavonic
Mass in Pazin

11.00 Glagoljaški izlet po Istri / Excursion to Glagolitic
Istrian localities (Beram, Roč, Hum)

Povratak u Zagreb u večernjim satima / Arrival in Zagreb
in the evening

SAŽETCI

Vesna Badurina Stipčević

Staroslavenski institut, Zagreb

vesna.stipcevic@stin.hr

Apokrifni tekstovi u hrvatskoglagoljskim brevijarima

Hrvatskoglagoljski apokrifi većinom se nalaze u zbornicima neliturgijskoga sadržaja. Ali i u hrvatskoglagoljskim brevijarima, u temporalu i u sanktoralu, čitaju se tekstovi apokrifnoga porijekla. Različiti odlomci jednog od najpopularnijih antičkih apokrifa, *Protoevanđelja Jakovljeva*, originalno napisanoga na grčkom jeziku u 2. st., potvrđeni su u više glagoljskih brevijara (iz 15. i 16. st.) na blagdan Bezgrešnoga začeca Marije Djevice (8. XII) i u lekcijama na Božić. Tekstovi latinske tradicije ovoga evanđelja Isusova djetinjstva nalaze se u dva brevijara (iz 14. i 15. st.) na blagdan sv. Ane. Opsegom i duljinom osobito se ističu brevijarska čitanja iz apokrifnih *Djela apostolskih*, apostola Andrije, Ivana, Filipa, Jakova. U brevijarima se susreću dvije književne tradicije koje su utjecale na hrvatsku apokrifnu literaturu, ali i na hrvatsku srednjovjekovnu književnost uopće, susreću se i isprepliću grčko-slavenska i latinska tradicija.

Vesna Badurina Stipčević

Staroslavenski institut, Zagreb
vesna.stipcevic@stin.hr

Mateo Žagar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mzagar@ffzg.hr

Novootkriveni odlomci glagoljskog rukopisnog brevijara iz 15. stoljeća

Na londonskoj Bloomsbury aukciji 2017. godine otkupljeni su odlomci glagoljskog rukopisa, koji su služili kao omot tiskovine iz 16. stoljeća. Autori su proveli paleografska, jezikoslovna i tekstološka istraživanja glagoljskih fragmenata, o kojima će ovom prilikom izvijestiti. Utvrđeno je da su odlomci pripadali glagoljskom brevijaru iz 15. stoljeća i da sadrže lekcije iz pasije svete Apolonije.

Ivan Bodrožić

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ivan.bodrozic@gmail.com

Liturgija časova i kršćansko poimanje vremena u kontekstu benediktinske duhovnosti i Pravila

Liturgija časova nastaje kao odgovor na poziv koji je sveti Pavao uputio u svojoj Prvoj poslanici Solunjanima kada veli: Bez prestanka se molite! (1 Sol 5,17). U monaškim krugovima rane Crkve nije uopće bila upitna potreba trajne molitve, premda nisu svi na jednak način shvaćali ono Pavlovo 'bez prestanka'. Bilo je onih koji su to shvaćali doslovno, kao i onih koji su znali povezati molitvu sa svakodnevnim radom, kao na primjer sveti Augustin. No vrhunac tog nastojanja je sadržan u Benediktovu pravilu *ora et labora*. Potreba da molitva oblikuje i ritmira cijeli dan monaha u Pravilu je pretočena u odredbu o zajedničkoj molitvi časova (Poglavlja 16-18), koja je raspoređena na sedam dnevnih časova. Ista odredba nadahnuta je psalmom 118,164: *Septies in die laudem dixi tibi*. Tome se dodaje i jedan noćni čas koji svoje obrazloženje ima u jednom drugom retku iz istoga Psalma: *Media nocte surgebam ad confitendum tibi* (118,62).

Osim što je riječ o vjernom odgovoru na svetopisamski poticaj, te o simbolizmu svetoga broja sedam, bit će također očito da benediktinska duhovnost teži jedinstvu molitve i djela s ciljem da se ostvari posvećenje cjelokupnoga života. Osim što je cijeli dan posvećen Bogu neprekidnom molitvom, o čemu svjedoči ovih sedam molitvenih časova, posvećen je ujedno i tjedan prirodnoga ciklusa vremena, kao i godina. Zato monah u jednom tjednu izmoli cijeli psaltir, počevši od

prve večernje u nedjelju, koja je početak dana i daje smisao kako molitvi tako i radu. Stoga je u monaškoj molitvi prisutna želja da se slavi Božje stvarateljsko djelo, kao i ono spašenijsko Kristovo. Nadalje, molitva služi za posvećenje rada, te nadasve vremena, pretvarajući ga u milosno vrijeme spašanja, to jest u vječnost. U tom smislu monasi već sada molitvom časova vrše službu trajnoga davanja hvale Bogu, službu koju danju i noću u nebu vrše anđeli.

Ivan Botica

Staroslavenski institut, Zagreb
ibotica@stin.hr

Sandra Požar

Staroslavenski institut, Zagreb
sudec@stin.hr

Marginalije *Drugoga beramskoga brevijara*

U izlaganju će se predstaviti rezultati analize marginalnih bilježaka u temporalu i sanktoralu *Drugoga beramskoga brevijara* s historiografskoga i filološkoga gledišta. Odredit će se vremenski okvir nastanka bilježaka, pri čemu će se pokazati da je u nekim razdobljima njihova koncentracija veća, što bi moglo upućivati na vrijeme intenzivnije uporabe kodeksa. Nadalje, identificirat će se zapisivači bilježaka te osobe i događaji koji se u njima spominju, a uspostaviti će se i poveznica s njihovim ekvivalentom u drugom mediju – grafitima u crkvi sv. Marije na Škriljinah, budući da su neke od njih pisali (i potpisali) pisari nekih od marginalija. Prema sadržaju marginalije će se razvrstati na kroničarske bilješke, spontana svjedočanstva pismenosti, crkvenoslavenske biblijske i liturgijske citate, crkvene pučke pjesme, jezične ispravke i dopune te redaktorske zahvate. Filološka analiza usmjerena je na utvrđivanje udjela crkvenoslavenskih i čakavskih jezičnih elemenata u marginalnim bilješkama, kao i čakavskih specifičnosti koje odražavaju jezičnu sliku dotične sredine, utvrđivanje sadržajnoga i jezičnoga odnosa bilježaka prema tekstu brevijara, a u slučaju crkvenoslavenskih citata pokušat će se utvrditi tekstološke veze s drugim istarskim liturgijskim kodeksima.

Josip Bratulić

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

bratulic@gmail.com

Ljubljanski fragmenti glagoljskih homilijara

Nakon završenoga postdiplomskoga studija, i napisane radnje o Josipu prekrasnom, želio sam za doktorat prijaviti radnju o glagoljskim homilijama. Radeći na ekscerpiranju brevijara, posebice iz brevijara Vida Omišljanina, mislio sam da bi bilo dobro obraditi ovu zahtjevnu temu. Na ceduljicama sam već imao bibliografski popis tekstova za Rječnik obrađenih homilija do kojih sam tada došao. Zato sam otišao u Ljubljano, u NUK, vidjeti i snimiti znameniti i poznati fragment homilijara (tako ga uvijek naziva J. Vajs), iako se taj fragment smatra fragmentom brevijara. Tamo su mi ljubazno dali pregledati i druge glagoljske fragmente. Tako mi je u ruke dospio fragment iz ostavštine Lovre Pintara (br. 6. i 7.). On je skupljao glagoljicu po Kranjskoj, a bio je u vezi i s Jakovom Volčićem. Ova dva fragmenta Pintar je našao u Preddvoru. Kad sam se vratio, sretan i zadovoljan, otišao sam to javiti prof. Štefaniću. Nisam ga iznenadio: rekao mi je da je on u Ljubljani opisivao glagoljske rukopise i fragmente koje nije opisao ni Milčetić ni Vajs. Rekao mi je da je on te fragmente identificirao i opisao. Posudio mi je tada i bilježnice da usporedim svoj i njegov prijepis. Vjerovao je da će stići te opise objaviti, ali došli su drugi poslovi koji su ga posve zaokupili te su ti opisi ostali u rukopisu. Moj mentor za doktorat, prof. Milan Ratković, rekao je da uzmem nešto iz istarske povijesti, da je to potrebnije, i ja sam poslušao, i obradio Istarski razvod kao književni tekst. Nakon puno vremena vraćam se temi o glagoljskom homilijaru, od kojega su dva fragmenta u Ljubljani.

Ante Crnčević

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagreb
ante.crncevic@gmail.com

Kardinal Francisco de Quiñones i razvoj Časoslova. Predtridentska obnoviteljska nastojanja

Razdoblje razmatrano na ovome znanstvenom skupu dopire do Tridentskoga koncila (1545.–1563.), koji je liturgiju Crkve nastojao obnoviti čišćenjem i ‘stabiliziranjem’ tradicije, oblikovane poglavito kroz drugu polovicu srednjega vijeka. *Breviarium Romanum* izrastao iz (poslije)tridentske reforme (1568.) uvelike se naslanja na izdanja iz 15. stoljeća, čime su zasjenjena vrijedna obnoviteljska nastojanja Crkve iz prve polovice 16. st. Među njima posebno mjesto zauzima Časoslov koji je priredio kard. Francisco de Quiñones: *Breviarium Romanum ex sacra potissimum Scriptura et probatis Sanctorum historiis colectum et concinnatum* (1535.), poznat i pod naslovom *Breviarium Sanctae Crucis*. Riječ je o Časoslovu koji u svome ustroju, jeziku, načelima oblikovanja, te u rasporedbi i izboru tekstova reflektira ondašnju težnju Crkve za obnovom, kao i u Crkvi već dobro zaživljenu *reformu* koja je, zalaganjem pape Klementa VII. (+1534.), prethodila Tridentskom koncilu. Pojednostavljeni *cursus* molitvenih ‘časova’, veća oslonjenost tekstova na Sveto pismo, tjedni ritam Psaltira, naglasak na *proprium de tempore* i njegova prednost u odnosu na svetačka slavlja, prilagođenost pojedinačnomu (‘privatnomu’) moljenju, pozornost za edukativni vidik molitve časoslova – odlike su kojima se Quiñones vodio u svome ‘reformskom’ izdanju, zamišljajući ga kao oslonac svećeničkoj duhovnosti i teološkoj kulturi. Premda ne bez otpora i negativnih kritika, Quiñonesov

Časoslov u samo trideset godina doživio je više od stotinu izdanja, što pokazuje njegovu široku prihvaćenost te baca drukčije svjetlo na događaje vezane uz Tridentski koncil i obnovu koja je iz njega proizišla, posebice na svijest o potrebi obnove te o različitosti njezinih smjerova. Novi (stari) smjer obnove, odabran na Tridenstkom koncilu, ne će ostaviti prostora reformskome razvoju kakav je utrt ovim časoslovom, ali on ostaje svijetlim primjerom hrabroga obnoviteljskoga pokušaja u vremenu velikih crkvenih napetosti, podjela i nesigurnosti pred svime što nije nalazilo potvrdu u višestoljetnoj tradiciji Crkve. Iako 'inovacije' koje je Quiñones unio u 'svoj' Časoslov mogu biti promatrane kao radikalna rez u tradiciju liturgije časova, uvelike usmjerenu k zajedničkomu slavljenju, njegovi će se pokušaji moći više ogledati u obnovi Liturgije časova oblikovanoj nakon Drugoga vatikanskoga koncila.

Quiñonesov časoslov jedan je od zadnjih 'pojedinačnih' reformskih pokušaja i 'privatnih' izdanja časoslova u tradiciji Crkve. S tom sviješću valja pristupati i prethodnoj tradiciji iz koje sačuvani primjerci, latinični ili glagoljski, pokazuju veliku liturgijsku raznolikost u okviru iste rimske liturgijske tradicije, što današnjim povijesno-istraživačkim pothvatima otežava put k željenoj jasnoći i znanstvenoj 'sigurnosti', ali otvara prostor otkrivanju i vrjednovanju kulturalnih vlastitosti, odnjegovanih upravo u toj raznolikosti.

Margaret Dimitrova

Fakultet za slavistiku Sofijskoga sveučilišta Sv. Kliment
Ohridski

marg@slav.uni-sofia.bg

**Phytonyms and zoonyms in biblical translations
from Latin in the Croato-Glagolitic Second Beram
Breviary**

The paper juxtaposes translation strategies in rendering rare words in biblical translations from Latin as witnessed in the Second Beram Breviary and in 14th-15th century translations made from Greek amongst the Bulgarians and Serbs. The use of local lexis, adaptation of loanwords, and influence of the biblical commentaries are considered. The main examples are culled from the biblical books of the Song of Songs and Kings.

Marija-Ana Dürrigl

Staroslavenski institut, Zagreb
duerrigl@stin.hr

Andrea Radošević

Staroslavenski institut, Zagreb
aradosevic@stin.hr

O *Drugom beramskom brevijaru* i glagoljaškoj čitateljskoj zajednici

Na primjeru *Drugoga beramskoga brevijara* prikazuje se odnos pripadnika tzv. glagoljaške „čitateljske zajednice“ prema liturgijskoj knjizi. S obzirom da je riječ o pragmatičnoj književnosti, ispravno prenošenje poruke stavljeno je u prvi plan. Različiti zapisi, kao i način prepisivanja teksta, ocrtavaju brigu oko načina njegove recepcije. Pisar ali i čitatelji u tekst unose upozorenja i savjete vjerojatno poučeni iskustvom katkada nespretnoga čitanja i razumijevanja. Postojala je potreba da se „kritična mjesta“ osnaže takvim uputama. Svijest o recepciji i procesuiranju poruke starijih tekstova utjecalo je na stvaranje novoga teksta. U ovom su istraživanju povezana dva učenja: ono o pet etapa usmenosti teksta (produkcija, transmisija, recepcija, konzervacija i repeticija) i ono o postojanju čitateljskih, u našem kontekstu, glagoljaških zajednica. Već je preliminarna analiza pokazala kako usporedno čitanje liturgijskih i neliturgijskih tekstova može dovesti do novih zaključaka o odnosu glagoljaša prema knjizi unutar određene „zajednice“.

Tomislav Galović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
tgalovic@ffzg.hr

Elvis Orbanić

Državni arhiv u Pazinu
orbanic.elvis@gmail.com

Povijesni kontekst Berma (srednji i rani novi vijek): izvori, historiografija, interpretacija

U izlaganju će se donijeti presjek kroz izvore (epigrafičke, diplomatske, narativne, kartografske) i literaturu za srednjovjekovni i ranonovovjekovni Beram koji u kontekstu hrvatskoga glagoljaštva zauzima iznimno važno mjesto. Iako se radi o ruralnom području s pojedinim urbanim elementima – jedan je od kaštela Pazinske knežije te ima status gradića: *Stätl* – ovo mjesto baštini povijesno-umjetničke i glagoljičke spomenike od prvorazrednoga značenja. U prvom su to redu hrvatskoglagoljski rukopisi *Beramski misal* te *Prvi* i *Drugi beramski brevijar* iz 15. stoljeća (Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Slovenija) te današnja župna crkva sv. Martina izvorno iz 1431. s glagoljičkim natpisom u krstionici i gotička crkva sv. Marije na Škrilinama sa zidnim slikama (freskama) koje je slikao 1474. majstor Vincent iz Kastva (lat. *Vincentius de Castua*). Te su freske jedne od najvrjednijih radova domaće istarske srednjovjekovne umjetnosti. Poseban će se naglasak staviti na izvore (naročito na neobjavljene zapisnike vizitacija porečkih biskupa tijekom 17. i 18. st.) i historiografiju u pogledu proučavanja Berma i njegove spomeničke te rukopisne baštine s pokušajem davanja odgovora na jedno od ključnih pitanja: *Je li u Bermu postajao i djelovao glagoljaški skriptorij?*

Iskra Hristova-Šomova

Fakultet za slavistiku Sofijskoga sveučilišta Sv. Kliment
Ohridski

iskrashomova@gmail.com

Четивото от Послание до римляните 1: 13-25 във Втория Берамски бревиар

В доклада ще бъде разгледан текстът на Послание до римляните 1: 13-25, поместен във Втори Берамски бревиар, на лист 69d-70b. Текстът ще бъде анализиран от гледна точка на правописните, граматичните и лексикалните си особености. Ще бъде съпоставен със същия откъс от това послание на гръцки и на латински, а също и в най-представителните кирилски апостоли. В резултат ще бъде очертано развитието на текста в славянската книжовна традиция – като хърватската глаголическа, така и кирилската. В разглеждания текст са употребени някои основни християнски термини. Те ще бъдат разгледани на по-широк фон, в съпоставка и с други гръцки, латински и славянски източници.

Ivan Jurković

Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli
ivanj@unipu.hr

**Grgur Veliki u *Njemačko-rimskom brevijaru* (1518.)
i *Raju duše* (1560.) koje su dali tiskati Frankapani
Modruški i Ozaljski**

U vrijeme dok je Martin Luther inzistirao da se provede 95 teza o uređenju Crkve, njezinim dogmama i o problemu indulgencija (1517.), grof je Krsto Frankapan sa suprugom Apolonijom u suradnji s njemačkim bosonogim redovnikom Jakovom Wygom ubrzano prevodio *Rimski brevijar* s latinskoga na njemački jezik. Obojica su te godine bili u središtu svjetske politike. Prvi se kao začetnik nove kršćanske crkve i prevoditelj *Svetoga Pisma* na njemački jezik prometnuo u jednog od najpoznatijih pokretača njemačke, pače i svjetske povijesti, a drugi kao mletački zatvorenik (1514.–1519.) oko kojega su se lomila koplja na dvorovima diljem Europe i, poput Luthera kao prevoditelj molitvenika na njemački jezik, u tek jednoga od epizodista, ne svjetske, već nažalost hrvatske, a osobito njemačke povijesti.

Krstin, Apolonijin i Jakovljevi *Njemačko-rimski brevijar* je za ondašnje prilike otisnut u velikoj nakladi – u čak 400 primjeraka. Hrvatski su povjesničari donedavna bili uvjereni kako je tek dva primjerka preživjelo burna vremena protestantsko-katoličkoga sukoba na prostorima Svetorimskoga Njemačkoga Carstva. No, ispostavilo se da je njihov *Brevijar* ostavština koja se diljem svijeta raširila tiho, gotovo nezamijećeno, pod različitim imenima. Naime, *Brevijar* se kao rijetko viđeno postignuće ranoga prevodilaštva na njemački

jezik može pronaći u najuglednijim knjižnicama Amerike, Australije, Austrije, Britanije, Hrvatske, Italije, Mađarske, Nizozemske, Njemačke i Rusije! Opremljen je kalendarom ukrašenim slikovnim alegorijama mjeseci kroz godinu, grobovima obitelji Frankapana i Langovih, potom s nizom medaljona, četiri ornamenta i s bezbroj ukrašenih inicijala te sitnih drvoreznih prikaza s različitim simboličkim figurama. No, najljepši su veliki slikovni otisci koji na početku i na kraju *Brevijara* prikazuju »Krunjenje B. D. Marije« podno kojeg Krsto i Apolonija sučelice klečeći mole sklopljenih ruku, a preostalih osam prikazuju najvažnije događaje *Novog Zavjeta*. Tekstovi su u *Brevijaru* otisnuti u dvije boje, crnoj i crvenoj, s time da su istaknuti dijelovi štampani masnim slovima.

U *Brevijaru* je svoje mjesto našao i Grgur Veliki (590.–604.). Kao i stric joj Krsto, Katarina Frankapan je dala 1560. otisnuti časoslov *Raj duše* u kojem su posljednje dvije molitve na hrvatskom jeziku – molitve Grgura Velikoga. Ustrajno inzistiranje na promidžbi toga crkvenoga oca, rodom Frankapana, »najvećeg među svim papama«, predstavlja ne samo novi iskorak u razvoju predodžbe (gotovo pa utemeljene na ikonografskom argumentu konvencije) Frankapana Modruških i Ozaljskih, već odgovara i na pitanja percepcije moći te obitelji, kao i njihove simboličke komunikacije unutar europskih političkih/dvorskih i crkvenih krugova.

Silvio Koščak

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
koscak.silvio@gmail.com

**Teološko-alegorijsko tumačenje noćne službe
oficija u liturgijskoj ekspoziciji Guilielmusa
Durandusa (1230. – 1296.) s naglaskom na antifone
i psalmodiju**

Autor u radu istražuje simbolizam i alegoriju u teološkom tumačenju teksta oficija i obrednih gesta rimskoga oficija u 13. stoljeću u tekstu srednjovjekovne liturgijske ekspozicije *Rationale divinatorum officiorum* Guilielma Duranda (1230. – 1296.). Peta knjiga navedene Durandove ekspozicije, s naslovom *De divinis officiis*, jednako kao i cjelovito njegovo djelo, alegorijski tumači kleru biskupije Mende raspored slavlja božanskoga oficija. Iako se Durandus osvrće na razne tradicije i njihov razvoj, tekst oficija koji se nalazi pred njim oficij je rimske kurije.

Autor najprije daje opći pregled teološko-alegorijskoga tumačenja Durandove liturgijske ekspozicije koja se nalazi na vrhuncu pisanja ovakvih liturgijskih traktata, iz kojih su svećenici u razdoblju prije 14. stoljeća, i bule pape Bonifacija VIII. *Unam sanctam*, učili i usvajali nauk o Crkvi (ekleziologija) jednako kao i specifično znanje o značenju svega onog što vrše unutar crkvene građevine. Svoje tumačenje liturgijske prakse Durandus temelji na povijesnoj, alegorijskoj, tropološkoj i anagoškoj egzegezi svetopisamskih tekstova.

Nadalje autor posvećuje istraživanju simbolizma antifona i psalmodije koji Durandus obrađuje u drugom dijelu pete knjige pod naslovom *Quid sit officium*, te istražuje značenje

koje Durandus upisuje u tijek noćne službe oficija u trećem dijelu pete knjige pod naslovom *De nocturnis*. Nokturn svojeg vremena Durandus povezuje s noćnom službom *ecclesia primitiva*, crkvene zajednice pred-konstantinovskoga razdoblja, kako bi kleru dao dublji smisao službene molitve Crkve.

Ovaj rad interdisciplinarno je istraživanje koje u korelaciju dovodi medievistiku i teološke znanosti. Istraživani autor Guilielmus Durandus, djelo *Rationale divinorum officiorum* te daljnji rad na njemu mogu biti od koristi u istraživanjima glagoljske crkvenoslavenske baštine, napose u istraživanju brevijara koji svoj predložak nalaze u kursusu oficija papinske kurije.

Kristijan Kuhar

Staroslavenski institut, Zagreb

kristijan.kuhar@hotmail.com

Pogled u sadržaj hrvatskoglagoljskih brevijara – kriteriji za liturgijsko istraživanje i pridavanje liturgijskoga nazivlja

Hrvatskoglagoljski brevijari povezuju se s rimskim obredom i tipom „po zakonu rimskoga dvora“. Njihov je sadržaj višestruk: sadrže biblijske, patrističke i hagiografske tekstove, tekstove kraćega sadržaja prilagođenoga pjevanju, molitvene (euhološke) tekstove, te nerijetko u hrvatskoglagoljskoj tradiciji i tekstove koji ne pripadaju brevijarima, poput raznih obreda ili misnih obrazaca. Radi cjelovitoga pristupa istraživanju hrvatskoglagoljskih brevijara, potrebno je naznačiti određene kriterije znanstvenoga istraživanja kako bi se u konačnici dobila cjelovita znanstvena slika određenoga istraživanja.

Ovim radom prikazat će se naznake za određivanje kriterija liturgijskoga istraživanja hrvatskoglagoljskih brevijara, koji premda pripadaju rimskom obredu, donose i određene različitosti i vlastitosti. Kriteriji koji se odnose na istraživanje brevijara su: strukturalna analiza cjelovitog brevijara s označivanjem liturgijskih cjelina, kao što je liturgijsko vrijeme (tzv. temporal) i dani unutar liturgijskoga vremena, slavlje blagdana i slavlje svetaca (tzv. sanktoral i komunal), kalendar, ostali liturgijski tekstovi; komparativna analiza: označavanje liturgijskih elemenata i njihove funkcije, podrijetla i tradicije u brevijaru u odnosu na istovremene latinske brevijare, kao i na ostale hrvatskoglagoljske bre-

vijare. Strukturalnom i komparativnom analizom pokazat će se vlastitosti hrvatskoglagoljskih brevijara, različitosti u odnosu na latinsku tradiciju, te će se upotpuniti znanstvena slika dosadašnjih paleoslavističkih istraživanja. Uz navedeno, ovim će se pristupima naznačiti i ispravno liturgijsko nazivlje, koje će određeno istraživanje otvoriti i široj, teološko-liturgijskoj znanstvenoj publici.

Tanja Kušćović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

tanja.kustovic44@gmail.com

Prijevod uraškoga glagoljskoga Novoga testamenta i mogući utjecaji jezika istarskih crkvenoslavenskih kodeksa (na primjeru *Drugoga beramskoga brevijara*)

U Urachu kraj Tübingena je 1562. i 1563. godine otisnuto protestantsko izdanje Novoga testamenta. U izvorima i literaturi se spominje da su u prevođenju glagoljskoga Novoga testamenta sudjelovali, uz Istranina Stipana Konzula, rodom iz Buzeta, a župnikom iz Starog Pazina, i drugi istarski svećenici, a oni su svi dobro poznavali crkvenoslavenske kodekse nastale i upotrebljavanje u središnjoj Istri, baš kao što su i beramski brevijari. Iako je dobro poznato i već potvrđeno, da su protestanti napravili odlučan iskorak prema narodnom jeziku (u našem slučaju – čakavskome), zanimat će nas – na temelju konkretne usporedne analize – u kojoj je mjeri to doista i provedeno, odnosno koliko se u njoj ipak odražava poznavanje crkvenoslavenskih prijevoda. Osim toga, ustanovljena je bliskost protestantskih prijevoda s latiničkim lekcionarima, pri čemu se utvrdila sličnost sa *Zborovičićevim lekcionarom* iz 1543. godine, otisnutim u Veneciji, a riječ je o drugom izdanju *Lekcionara Bernardina Splićanina*.

U ovom će se radu napraviti usporedba Prve poslanice svetoga Pavla apostola Korinćanima (1 Kor 11,20-33) koja se nalazi u *Drugom beramskom brevijaru* iz 15. stoljeća (148c-149a) kao predstavniku srednjoistarskoga kodeksa,

u *Zborovčićevom lektionaru* (46b-47a) i *Novom testamentu* (drugi dio, 37b-38a). Tom će se usporedbom pokušati utvrditi koliki je udio crkvenoslavenskih i čakavskih elemenata u protestantskom *Novom testamentu*.

Katarina Lozić Knezović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Katarina.Lozić.Knezović@ffst.hr

Leksik Komunalna *Drugoga novljanskoga brevijara* iz 1495. g.

II. novljanski brevijar kodeks je od 500 pergamentnih listova dimenzija 36 × 26 cm, pisan dvostupačno. Najmlađi je hrvatskoglagoljski rukopisni brevijar. Napisao ga je u Grobniku pop Martinac s još četiri pisara. Rukopis sadrži plenarni brevijar rimske kurije: temporal, kalendar, psaltir, kantike i himne, mise za mrtve, komunal, mise u čast Blažene Djevice Marije, sanktoral, a na kraju se nalazi izvješće o pisanju brevijara te zapis popa Martinca o Krbavskoj bitci. Tekstovi čuvaju staru tradiciju i pisani su crkvenoslavenskim jezikom, ali isto tako odražavaju i utjecaje govornoga jezika. Danas se čuva u Župnom uredu u Novom Vinodolskom. O *II. novljanskome brevijaru* pisala je do sada nekolicina naših znanstvenika: Vajs (1910.), Milčetić (1911.), Pantelić – Nazor (1977.), Pantelić (1979.), Badurina Stipčević (1992.) te Nazor (1995.), koji su različitim pristupima opisali ovu vrijednu knjigu. U ovome će radu biti riječi o nekim leksičkim osobinama Komunalna (324c–355c) *II. novljanskoga brevijara* iz 1495. godine. Sveukupno, dosadašnje su analize pokazale da je leksik brevijara u cjelini vrlo neujednačen, s uplivom čakavsko-kajkavskih elemenata s latinskim i talijanskim posuđenicama te kroatizama. Analizom teksta *Komunalna* nalazimo također da je leksik slojevit. Bilježimo tako crkvenoslavenski arhaični sloj kao *abie*, *azb*, *aće*, *eže*, *rabь*, *sego*, moravizme kao *pastirь*, *prosimь*, *rěsni* kao najstariji leksički sloj u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Od

starijih posuđenica zabilježene su one iz gotskoga jezika kao *knezi*, a od mlađih posuđenica grecizmi kao *paraklitъ*, *psalamъ*, iz dalmatskoga jezika kao *rêšponъ*. Bilježimo i čakavizme kao *vazmite*, *êzikъ*.

Giovanni Luca

Archivio diocesano, Trieste
uffbeniculturali@diocesi.trieste.it

**Breviarium secundum consuetudinem
Aquilegensem ac tergestinam ecclesiam.**

Benché già edito nel 2011 con un facsimile e un pregevole corredo di studi, si potrebbe ugualmente proporre una presentazione in occasione del convegno. Dai contributi si apprende che il manufatto risale a dopo il 1463. Paleograficamente è redatto a 4 mani, delle quali una prevalente sulle altre, in gotica *rotunda*. Notevoli le illustrazioni, i capilettera e gli ornamenti, che paiono mutuare modalità dall'area ferrarese estense e dall'area veneta. Come alternativa si propone un'indagine sull'utilizzo dei testi sacri in rapporto ai periodi liturgici, magari analizzando la peculiarità di tale *consuetudo aquilegensis ac tergestina*; anche se non sono prevedibili i tempi in cui lo studio potrebbe essere concluso.

Catherine Mary MacRobert

Oxford University, Sub-Faculty of Russian and other
Slavonic languages

catherine.macrobot@lmh.ox.ac.uk

Observations on the Breviary MS Canon. liturg. 172

MS Canon. liturg. 172 in the Bodleian Library in Oxford is of uncertain date but generally referred to the 14th century, so is one of the earlier extant Glagolitic breviaries. It has recently undergone conservation, which has facilitated its study. My observations will focus, on the one hand on the marginal and in-text corrections as evidence for the use of a manuscript which otherwise shows little sign of wear, and on the other hand on places which have not been corrected, particularly in the psalms, as instances of fluidity in the transmission of the psalter text.

Ana Mihaljević

Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli
ana.mihaljevic35@gmail.com

Služba u čast sv. Thomasu Becketu u hrvatskoglagoljskim brevijarima

Služba u čast sv. Thomasu Becketu sačuvana je u većini hrvatskoglagoljskih brevijara koji sadrže *Proprium de tempore*. Sv. Thomas Becket svetac je Katoličke Crkve koji je živio u 12. st. u Engleskoj u vrijeme kralja Henrika II. i pape Aleksandra III. Poznato je da je tekst službe u čast tomu svetcu preveden s latinskoga. U radu se uspoređuju sačuvani tekstovi i analiziraju njihove jezične značajke na svim razinama te se utvrđuju tekstološke i jezične razlike i sličnosti među njima. Tekstovi se uspoređuju s latinskim predloškom te se analizira prijevodna tehnika, utjecaji latinskoga na hrvatskoglagoljski tekst i prevoditeljevo poznavanje latinskoga jezika. Pri analizi osobita je pozornost posvećena sintaktičkoj i leksičkoj razini koje su najvažnije za određivanje odnosa hrvatskoga crkvenoslavenskoga teksta i latinskoga predloška.

Milan Mihaljević

Staroslavenski institut, Zagreb
mihalj@stin.hr

Jozo Vela

Staroslavenski institut, Zagreb
jvela@stin.hr

Služba u čast sv. Barbari u hrvatskoglagoljskim brevijarima

Od 19 hrvatskoglagoljskih brevijara pisanih ili tiskanih do polovice 16. st. koji sadrže *Proprium sanctorum* samo tri imaju službu u čast sv. Barbari: *1. beramski (ljubljski)* s kraja 14. st., *Bribirski* iz 1470. i *10. vatikanski brevijar* iz 1485. godine. U ostalima joj na 4. prosinca nema ni spomena, jedino se, u onima koji ga imaju, spominje u kalendaru. I tri navedena brevijara razlikuju se djelomice obimom teksta u službi. Jedino *1. beramski brevijar* ima puni tekst himna. Iako sva tri brevijara imaju po šest lekcija o mucu sv. Barbare, tekst čitanja drukčije je raspoređen i nije iste duljine. Treba također istaknuti da do sada nije pronađen odgovarajući latinski predložak za ovu službu jer je ne sadrži ni većina latinskih brevijara. Tekst lekcija nije u potpunosti podudaran ni tekstu *Legende aureae* koji je 1910. izdao Grasse, ni tekstu koji u svom *Sanctuariumu* donosi Mombritius, niti tekstu rukopisnih latinskih brevijara čije smo digitalne snimke uspjeli dosad pronaći na internetu. U referatu će se usporediti tekst službe u sva tri hrvatskoglagoljska brevijara kako bi se utvrdio njihov međusobni odnos, analizirat će se jezik službe i pokušati utvrditi, koliko to bude moguće, kada je služba prevedena i s kojega predloška.

Anica Nazor

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Faksimilna (fototipska) izdanja glagoljskih brevijara iz 15. stoljeća

Pod ovim se naslovom podrazumijevaju izdanja dvaju plenarnih glagoljskih brevijara: fototipsko izdanje rukopisnoga *Drugoga novljanskog brevijara* iz 1495. godine i na izdanje faksimila prvotiska *Brevijara* iz 1491. godine.

Objavljivanje glagoljskoga brevijara kao temeljne liturgijske knjige planirano je u Staroslavenskom institutu u Zagrebu nakon objavljivanja cjelovita rukopisa (*Mrvojeva*) misala. Od jedanaest rukopisnih plenarnih brevijara odabran je *Drugi novljanski brevijar* zbog cjelovitosti sadržaja i dobre jezične tradiranosti.

Odlikuje se dugim lekcijama i opširnim rubrikama. Poznat je po potresnoj bilješci, u kojoj je glavni pisar pop Martinac zabilježio kako su Turci porazili hrvatsku vojsku na Krbavskom polju 9. rujna 1493. godine. Martinčev je opis autentično svjedočanstvo i jedan od rijetkih suvremenih dokumenata o Krbavskoj bitci.

Fototipsko izdanje brevijara izašlo je 1977. godine: *II. novljanski brevijar. Hrvatskoglagoljski rukopis iz 1495. Župni arhiv Novi Vinodolski. Fototipsko izdanje. Uvod. Bibliografija.* Marija Pantelić. Anica Nazor. Staroslavenski institut „Svetozar Ritig“–Turistkomerc, Zagreb 1977.

Brevijar je objavljen u crno-bijeloj tehnici (8 stranica u boji) u umanjenom formatu 21 × 28 cm (orig. 26 × 36 cm). Rukopis je paleografski i jezično analiziran, proučena je

povijesna struktura brevijara, istaknuti su zanimljivi tekstovi, napose u sanktoralu. Izrađena je iscrpna bibliografija sadržaja, te indeksi biblijskih čitanja, homilija i sermone. Proučavanja su obavljena na originalu rukopisa, koji je, dopuštanjem vlasnika Nadbiskupije riječko-senjske, donesen u Zagreb radi proučavanja, potom je odnesen u tiskaru Akademische Druck-u. Verlagsanstalt u Grazu na snimanje za izdanje.

Jedini originalni primjerak prvotiska glagoljskoga *Brevijara* čuva se u Veneciji, a pergamentni fragment od šest listova kalendara prišiven je u primjerku Brozićeva *Brevijara*, koji se čuva u Vatikanskoj knjižnici (Borg. Illir. 19). Primjerak nije cjelovit: nedostaje mu posljednji kvaternion s kolofoanom i možebitnim podatcima o mjestu, datumu tiskanja te imenima osoba koje su u pripremi teksta i tiskanju mogle sudjelovati. Po tablici pomičnih blagdana (1492.–1522.) smatra se da je iz tiska mogao izaći 1491. godine. Materijalni podatci o *Brevijaru* do danas nisu poznati, pa su se dosadašnja istraživanja usredotočavala na tekst i na grafičke osobine. Pokazalo se da mu nijedan od poznatih glagoljskih, rukopisnih brevijara nije bio predložak. U kalendaru 14. veljače spominju se *Kurila i Metudie ispovêdnici*, ali im nema spomena u sanktoralu. Grafički pak inventar u prvotisku *Brevijara* razlikuje se od grafičkoga inventara upotrebljena u prvotisku glagoljskoga *Misala* iz 1483. godine, iako se nagađalo da su oba glagoljska prvotiska tiskana u istoj tiskari, u Kolinju u Hrvatskoj, ali bez valjanih dokaza.

Godine 1991. objavljen je faksimil u svim pojedinostima vjeran originalu: *Brevijar po zakonu rimskoga dvora, 1491. Faksimil (faksimilna reprodukcija) jedinoga sačuvanoga originalnoga primjerka. Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, Breviario glagolitico, Inc. 1235. Izdavač: Hrvatska akademi-*

ja znanosti i umjetnosti. U proredu 500. obljetnice izlaska *Brevijara* i 125. obljetnice Akademije + Prilozi. Zagreb 1991.

Spomenuti brevijari – jedan rukopisni drugi prvi tiskani – prva su izdanja cjelovita glagoljskoga brevijarskoga teksta. U tome je temeljno značenje njihove pojave. Do njihovih izdanja objavljivani su samo pojedini brevijarski tekstovi iz glagoljskih rukopisa, ali ne i cjelovit tekst brevijara.

Daniel Patafta

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
d.patafta@yahoo.com

Nova duhovna i pastoralna usmjerenja Franjevačkoga reda u odnosu na formiranje brevijara

Kroz cijeli srednji vijek, kao i u prvim stoljećima Crkve, postojao je običaj da svaka biskupija i redovnička zajednica reguliraju manje stvari vezane uz liturgiju, odnosno da za manje promjene ne traže stalno potvrdu iz Rima. Velike razlike u obredima, ceremonijama i rubrikama ujednačio je tek Pio V. (1566.–1572.) u izvanjskom obliku kulta i prakse. Kroz razdoblje srednjega vijeka franjevci su na generalnim kapitulima često formulirali različite liturgijske prakse skupljene u *Ordinationes circa Divinum Officium*. Nova duhovnost prosjačkih redova koja se proširila kršćanskim zapadom u 13. stoljeću stvarala je i novi pastoralni pristup, koji je tražio veći duhovnički angažman, time je počelo i oblikovanje brevijara prema obrascima Rimske kurije. U kasnom srednjem vijeku, što se poklapalo sa širenjem franjevačkoga reda, razvio se običaj da pojedinci koji nisu bili u mogućnosti pohađati javne službe u crkvama, u privatnosti mole kanonske ure. Kako bi se izašlo u susret i opskrbilo takve pojedince, te kako bi se pružili neophodni tekstovi za Božanski oficij u siromašnijim vjerskim kućama i seoskim crkvama, počelo se sa slaganjem raznih knjiga kako bi jedan svezak bio dostatan za moljenje cijele službe. Ovaj sažeti svezak postao je poznat kao brevijar (časoslov), te je u opću uporabu ušao u XII. st., iako postoje primjerci takvih sažetih svezaka iz prethodnoga stoljeća. Kada su po naredbi Tridentskoga sabora,

za javno bogoštovlje zahtijevana i zatim izdana pod univerzalnom obvezom standardizirana izdanja liturgijskih knjiga, 1568. je objavljen službeni Rimski brevijar pape Pija V. Sve od toga vremena, on je ostao primjerom za sva dosadašnja izdanja, iako je bilo nekoliko revizija knjige. U dužem procesu ujednačavanja nastao je franjevački *Rimski brevijar* (1244), čija je varijanta iz 1568, nakon Tridentskoga sabora, postala obvezna za sve crkve koje nemaju vlastiti brevijar stariji od 200 godina.

Marija Pehar

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
m.marijape@gmail.com

„Psalamsko Trojstvo“ – teološki razvoj sadržaja od psaltirske ilustracije do trinitarnoga ikonografskoga tipa

Iako u Starom zavjetu nema izravne objave Božje trojstvenosti, kršćani su tipološkim čitanjem u mnogim starozavjetnim tekstovima prepoznavali proročke ukaze na Isusa Krista i njegovu objavu Boga kao Oca, Sina i Duha Svetoga. Ovakva je kršćanska interpretacija razumljivo opečatila i rukopisne ilustracije koje su kroz mnoga stoljeća u različitim izdanjima pratile starozavjetne tekstove. U ovom se radu predstavlja jedna takva ilustracija. Riječ je o tzv. „Psalamskom Trojstvu“, ilustraciji prvoga retka 110. psalma, koja kao ilustracija starozavjetnoga teksta zapravo otkriva kršćansku interpretaciju toga teksta, odnosno upućuje na vjeru u Presveto Trojstvo. Ovdje se istražuje i predstavlja povijesni razvoj od psaltirske ilustracije (koja vrhunac doseže u 13. stoljeću) do dominantnoga trinitarnoga ikonografskoga tipa kršćanskoga Zapada (osobito u vrijeme Tridenta i katoličke obnove), analizirajući nadasve njezin ikonografski i teološki sadržaj.

Milan Pelc

Institut za povijest umjetnost, Zagreb
mpelc@ipu.hr

Tiskani časoslovi Andrije Paltašića i Dobrića Dobrićevića

Časoslovi se ubrajaju među najpopularnije knjige kasnoga srednjega vijeka i rane renesanse. Dok su brevijari uglavnom bili namijenjeni monastičkoj i crkvenoj službi, časoslovi (horae) su uglavnom služili kao knjige za redovnu dnevnu pobožnost laika. Naravno, naručitelji rukopisnih časoslova često su bili imućni pripadnici klera. U svakom slučaju potražnja je za njima bila takva da je Nicolaus Jenson u Veneciji 1474. objavio prvo izdanje časoslova tiskom. Uslijedila su brojna tiskana izdanja iz radionica drugih venecijanskih, talijanskih i osobito francuskih tiskara.

Samo četiri godine poslije Jensonu u Veneciji je Andrija Paltašić Kotoranin tiskao svoje izdanje časoslova koje se oslanjalo na Jensonov predložak (izdanje 1475.). Dobrić Dobrićević (Boninus de Boninis) surađivao je vjerojatno s Paltašićem pri radu na tom izdanju. No odlaskom iz Venecije u Veronu, gdje je postao samostalan tiskar, Dobrićević je 1481. objavio vlastito izdanje časoslova, ilustrirano drvorezima. Jedini poznati primjerak čuva se u Bassano del Grappa (Museo, Biblioteca Archivio, INC. I. A. 1). Pri kraju svoje karijere, kad je u Lyonu djelovao kao nakladnik, Dobrićević je između 1499. i 1501. izdao još dva izdanja časoslova i jedno izdanje rimskoga brevijara.

Ta su izdanja bibliografski obrađena, no u ovom radu ona će poslužiti kao paradigme za razmatranje specifičnosti u

tipografiji i knjižnoj opremi ranih časoslova odnosno brevijara priređenih u talijanskoj i francuskoj tradiciji. Povuci će se osim toga i usporedbe prema rukopisnim časoslovima i brevijarima. Naposljetku razmotrit će se i moguće poveznice u tipografskoj opremi između tih ranih latinskih izdanja i prvih tiskanih glagoljskih brevijara u Veneciji.

Aleksej Pentkovskij

Moscow Theological Academy of Russian Orthodox Church
pentkov@gmail.com

Славянское богослужение латинского обряда в конце ix — середине xiii вв.

Средневековые богослужебные книги предназначались для использования в общественном богослужении, а богослужебная практика и ее особенности определялись церковно-юридическими (каноническими) нормами, исполнение которых обеспечивалось компетентными церковными властями. Редактирование и замена корпуса богослужебных книг осуществлялись по инициативе церковных властей. Поэтому появление и развитие славянского богослужения неразрывно связаны с историей славянских церковных организаций, имевших право использовать церковнославянский язык в качестве литургического.

Начало использования церковнославянского языка в богослужении латинского обряда связано с деятельностью Паннонской архиепископии, созданной в 869–870 гг. папой Адрианом. Эту церковную организацию возглавлял архиеп. Мефодий и ее характерной особенностью было использование церковнославянского языка в богослужении латинского обряда, а также использование славянского алфавита (глаголицы) для записи славянских переводов Священного Писания и богослужебных текстов, что стало формальной причиной конфликта архиеп. Мефодия с моравским князем Святополком. После кончины архиеп. Мефодия (6 апре-

ля 885 г.) папа Стефана V запретил использовать церковнославянский язык в общественном богослужении в Моравском княжестве, а учителя славянских церковных школ, входившие в окружение архиеп. Мефодия, были изгнаны из страны, но этот запрет не привел к прекращению славянского богослужения.

После фактического упразднения Паннонской (Моравской) архиепископии центром развития славянского богослужения латинского обряда стала Салонская (Сплитская) архиепископия, созданная (восстановленная) папой Иоанном VIII в 879 г., о чем свидетельствуют послание папы Иоанна X салонскому архиепископу Иоанну и подчиненным ему епископам, а также послание хорватскому правителю Томиславу, направленные ок. 925 г. в связи с подготовкой церковного собора в Сплите и реорганизацией местной церковной провинции. Однако вопросы использования славянского языка в качестве литургического выходили за пределы компетенции рядовых священнослужителей и диоцезальных епископов. Поэтому славянское богослужение в Салонской (Сплитской) архиепископии не могло совершаться без официального разрешения папы Иоанна VIII, предоставленного после подтверждения легитимности глаголицы и славянского богослужения при реорганизации Паннонской архиепископии в 880 г., что обеспечило последующую устойчивость этой традиции.

Практика славянского богослужения в Салонской архиепископии, а также славянские богослужебные книги были заимствованы из Паннонской (Моравской) архиепископии, потому что папа Иоанн X упоминал архиеп. Мефодия и его «учение» в связи со славянским богослужением в Салонской архиепископии. Развитию сла-

вянского богослужения должен был способствовать и переход в Салонскую архиепископию учеников и последователей архиепископа Мефодия после запрещения славянского богослужения в Паннонской (Моравской) архиепископии. Однако при реорганизации Салонской архиепископии в 925 г. использование славянского языка в богослужении было существенно ограничено. Тем не менее, эта литургическая традиция продолжала быть актуальной на всей территории Сплитской архиепископии, а также на территории образованной в конце X в. Дубровницкой архиепископии.

В 1248 г. папа Иннокентий IV предоставил право использовать славянский язык в богослужении епископу диоцеза Сеня и в 1252 г. — епископу диоцеза Вельи (Крк), после чего был создан хорватский комплекс славянских богослужебных книг «по закону римского двора», соответствовавший актуальным книгам Римской Церкви, распространение и использование которого на территории Хорватии и Далмации продолжало традицию славянского богослужения латинского обряда, созданную свт. Мефодием.

Ivanka Petrović

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
ivanka.petrovic@stin.hr

Sanktoral u povijesnom razvoju latinskoga i hrvatskoga glagoljskoga brevijara

Dug je, mnogostoljetni put razvoja liturgijskih knjiga, od najranijih početaka, preko brojnih oblika i dijelova misnoga bogoslužja i oficija – kroz razne liturgije latinske Europe – do liturgijskih knjiga koje danas nazivamo plenarnim misalom i plenarnim brevijarem. Također je dug put formiranja njihovih dijelova koje nazivamo sanktoralom.

Na tom se putu, u ovom prilogu, istražuje sanktoral – sanktoralni kalendar i sanktoral u oficiju – u razvoju latinskih liturgijskih knjiga, te u odnosu na latinske knjige i sanktoral hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga. Osobita se pozornost posvećuje brevijarskom sanktoralu: prati se postupan ulazak hagiografskih lekcija, njihova funkcija i život u najranijem razvoju oficija u Crkvama raznih latinskih liturgija, u rukopisima koji su danas vrlo rijetko sačuvani. Iz razdoblja od 5./6. do 8./9. stoljeća sačuvali su se uglavnom samo palimpsesti i fragmenti liturgijskih knjiga, te potpuniji sermonariji i homilijari, biblijski i patristički lekcionari u kojima se nalaze i dijelovi ili budući dijelovi oficija. Te najstarije spomeničke ostatke i prva saznanja ponešto nadopunjuju rijetki spomeni nekih crkvenih otaca: o unosu književnih lekcija u liturgiju, postupno i o ulasku hagiografskih lekcija, govore već od 2. stoljeća Justin i Tertulijan, a potom i sv. Augustin, sv. Ambrozije, sv. Jeronim, Grgur iz Toursa, papa Grgur Veliki i još neki crkveni oci. Najstarije rukopise

slijede višestoljetni sve potpuniji oblici oficija s biblijskim, patrističkim i hagiografskim „čitanjima“ sve do plenarnoga rimskoga brevijara.

U prilogu se, nadalje, žanrovski istražuju i određuju hagiografska „čitanja“ u oficiju s obzirom na književnopovijesni razvoj i bogatstvo hagiografskih žanrova i sadržaja latinske Europe. Raslojavaju se i utvrđuju šaroliki i raznorodni svetački slojevi i nanosi u sanktoralnom kalendaru hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga i u sanktoralu hrvatskoglagoljskih brevijara.

Johannes Reinhart

Institut für Slawistik der Universität Wien
johannes.reinhart@univie.ac.at

The Breviary Vita of Pope Clement I.

The Life of Pope Clement I. is preserved in a limited number of Croatian Glagolitic breviaries. It was published twice from one of the oldest, the 4. Breviary from Vrbnik (XIV c.), once by Josef Vajs (1911) and once by Sobolevskij (1912). Besides, it is attested in the following MSS: Breviary Illirico 6 (middle/third quarter of XIV c.), Ljubljana Breviary (end of XIV c.), Pašman Breviary (XIV/XV c.), Breviary of Mavar (1465), Kukuljević Breviary (1485), Printed Breviary (1491). In some of these witnesses the last three of the nine lessons extant in the majority of the breviaries are missing.

In his book about Slavonic apocrypha (1978), Aurelio de Santos Otero included the Glagolitic Life in the chapter about Pseudo-Clementines. Francis Thomson in his review article about the book aptly remarked that the Vita has nothing to do with the other texts united under the heading, but did not say anything about its original. Sobolevskij had already stated in his paper that the original of the Slavonic text must be found in some Latin breviary. Vajs published a Latin text from a contemporary breviary which, however, cannot be the original of the translation. And already the post-Tridentine Breviary has a text totally different from the Glagolitic Breviary Vita. Some of the lessons can be found in late medieval printed breviaries, viz. the lessons I.-III. of the Glagolitic breviaries correspond to lessons 1, 2, 4, 5 in Latin (e.g. in the printed Breviary from Albi, 1482; print-

er: Johann Numeister). The *Breviarium de Camera secundum morem sanctae Romanae Ecclesiae* (Venice 1521) that is being used in the Croatian Church Slavonic Dictionary contains all readings of the Croatian Vita, but has some surplus texts and, besides, the text is divided up into different readings.

In this paper we try to determine the Latin original of the Vita and to find out the time of the translation. Vajs emphasized a few morphological (e.g., archaic aorists), syntactic (nominative/accusative, adnominal dative) and lexical (*apostolikъ*, *eterъ*) archaisms of the text („da stavimo ovaj tekst uporedo sa najstarijim glagolskim tekstovima uopće”). However, it seems doubtful whether the translation dates from a very ancient period. The Vita contains several Croatian lexemes some of which are attested relatively late (e.g., *očito* ‘in public’, *sidro* ‘anchor’). Therefore, we surmise that the Vita was translated only after the beginning of the XIV century.

Innocent Smith

University of Regensburg
innocent.smith@opeast.org

Gospel Antiphons and the Breviary

One important characteristic of medieval and Tridentine breviaries is the connection between the antiphons for the *Magnificat* and *Benedictus* and the lectionary for the Mass. In many cases, the Gospel canticle antiphons serve as a bridge between the Mass and Office, drawing out the significance of particular passages within the longer Gospel periscopes. In this paper, I will give an overview of this phenomenon in medieval and post-Tridentine Roman breviaries, emphasizing the significance of the Franciscan lectionary in contradistinction to other lectionary systems in use during the Middle Ages and beyond.

Petra Stankovska

Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani

Petra.Stankovska@ff.uni-lj.si

Hodnocení slovní zásoby v textu z knihy Exodus v chorvatskohlaholských breviářích

V příspěvku se zaměříme na zkoumání slovní zásoby použité v textu knihy Exodu, který je obsažen v chorvatskohlaholských breviářích 13.–15. stol. Předmětem zkoumání tedy bude text 1.–15. kapitoly knihy Exodus (s dodatkem veršů Ex 23,20-25), s výjimkou míst parafrázovaných, zkrácených či jinak upravených. Ty budeme zahrnovat do analýzy pouze výběrově a jako srovnávací materiál. Zvláště budou zpracovány verše Ex 15, 1-19, které jsou uvedeny pouze v breviářích se žaltářem jako kantikum a jako takové měly specifický textologický vývoj. Hlavní pozornost budeme soustředit na synonymní církevněslovanské ekvivalenty použité na místě vybraných latinských výrazů a srovnáme jejich hranice jejich výskytu s úseky textu, které byly do breviáře jasně převzaty z parimejní staroslověnské tradice a s těmi, které byly přeloženy na území dnešního Chorvatska přímo z latinské breviářní předlohy. Neopomineme zreflektovat ani pozdější redakční zásahy do textu Exodu a v případě potřeby jej porovnáme s úryvky ze stejné knihy v chorvatskohlaholském misálu. Tímto způsobem lze vytipovat lexémy, které se používaly v různých stádiích vývoje chorvatskohlaholského breviáře a navíc lze vydělit slova, která byla spíše mechanicky přejímána ze starších slovanských zdrojů (v našem případě z parimejníku) a ta, která se dále živě užívala v rámci chorvatské církevní slovanštiny.

Ana Šimić

Staroslavenski institut, Zagreb
ana.simic@stin.hr

Jozo Vela

Staroslavenski institut, Zagreb
jvela@stin.hr

Kapituli u *Drugom Beramskom brevijaru*

Kapituli ili kratka biblijska čitanja su, uz psalme, lekcije, oracije, himne, antifone itd., jedan od sastavnih dijelova liturgije časova Zapadne crkve. Svrha je kapitula povezivanje s dnevnom misnom službom tako da su, ukoliko nisu uzeti iz brevijarskih lekcija dana, u njima sadržani kratki odlomci iz starozavjetnoga i novozavjetnoga misnog čitanja (epistole). Koliko nam je poznato, kapituli dosad nisu sustavno identificirani ni u jednom hrvatskoglagoljskom brevijaru.

U izlaganju će se predstaviti rezultati istraživanja kapitula u *Drugom Beramskom brevijaru*. Istraživanje je usmjerenom identificiranju svih kapitula koji se nalaze u temporalu i sanktoralu ovoga brevijara. Nadalje, na odabranom će se uzorku utvrditi tekstovna veza između biblijskoga teksta sadržanoga u tim kapitulima i onoga koji se nalazi u hrvatskoglagoljskim misalima i drugim brevijarima.

Cilj je istraživanja produbiti spoznaje o hrvatskoglagoljskoj Bibliji te osvijetliti procese stvaranja i izrade hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 13. i sljedećim stoljećima.

Marinka Šimić

Staroslavenski institut, Zagreb

msimic@stin.hr

Moravizmi u 2. beramskom (ljubljskom) brevijaru

Prvotni je prijevod starocrkvenoslavenskih biblijskih tekstova kao što je poznato, posebice aprakosa, psaltira i apostola izmijenjen u Moravskoj premda je još uvijek neistraženo u kojoj mjeri. Određeni je broj leksema vjerojatno preuzet iz zapadnoslavenskih jezika. Iako u povijesnim izvorima za najstarije ćirilometodsko razdoblje slavenske pismenosti nema potvrda o dodiru Hrvata s moravskom misijom, može se pretpostaviti da je do toga utjecaja došlo nakon protjerivanja slavenskih učenika iz Moravske ako ne i ranije. To potvrđuju i očuvani moravizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima, odnosno riječi koje su u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima arhaizmi. Većina njih se pojavljuje u našim starijim rukopisima, fragmentima, misalima i brevijarima: *dr(e)vle*, *dr̃kola*, *edro*, *uedriti*, *ešutъ*, *maša*, *mito*, *natruti*, *raspeti*, *rêsnota*, *siko*, *сънѣтъ*, *šui* itd. Neki se od tih leksema pojavljuju i u 2. *beramskom brevijaru*: *drev'le*, *dreselъ*, *drkola*, *kokošъ*, *pastirъ*, *pênezъ*, izvedenice od korijena *rêsn-* itd. Iako problem leksičkih moravizama u hrvatskoglagoljskim spomenicima nije posve usustavljen i definiran, autorica izlaže popis mogućih moravizama u 2. *beramskom brevijaru* uz analizu njihova značenja. Između ostaloga, istražuje se postoji li razlika u broju moravizama između 1. i 2. dijela brevijara, kao i jesu li u 2. *beramskom brevijaru* zastupljeni pojedini leksički moravizmi koji se ne nalaze u korpusu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*.

Lucija Turkalj

Staroslavenski institut, Zagreb

lucijat@stin.hr

Na vzdviženie svetago Križa u hrvatskoglagoljskim brevijarima

Na blagdan *Uzvišenja svetoga Križa*, 14. rujna, hrvatskoglagoljski se brevijari spominju slavnoga događaja iz 629. godine kada je bizantski car Heraklije svečano vratio Kristov križ u Jeruzalem, otet u perzijskom osvajanju grada 614. godine. Cilj je ovoga priloga sadržajno, tekstološko i jezično istraživanje tradicije blagdanskoga teksta *Na vzdviženie svetago Križa* u hrvatskoglagoljskim spomenicima 14. i 15. stoljeća uz usporedbu s latinskim izvornikom.

Ivica Vigato

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru
ivigato@unizd.hr

Marijana Tomić

Odjel za informacijske znanosti Sveučilišta u Zadru
mtomic@unizd.hr

Grozdana Franov-Živković

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru
grozdanafranovzivkovic@gmail.com

**Povijesni izvori o rukopisnim glagoljskim
brevijarima zadarskoga područja i model njihova
opisa u digitalnom okruženju**

Rad donosi istraživanja o prisutnosti rukopisnih glagoljskih brevijara na zadarskom području. Člankom se pokušavaju dati odgovori na pitanja kako se nabavljaju brevijari, njihova kupoprodaja, te koje se osobe i događaje mogu povezati uz te liturgijske priručnike. Istražujući povijesna vrela autori dolaze do podataka za koja mjesta su nabavljeni pojedini brevijari, koliko su se vremenski upotrebljavali u tim sredinama te eventualno njihovo premještanje u druge župe. Dobiveni podatci iz apostolskih i kanonskih vizitacija s kraja 16. i početka 17. stoljeća, tj. iz vremena kad su se još mnoge župe služile rukopisnim brevijarima, bit će prikazani pojedinačno za svako mjesto zadarskoga područja. Posebno će se u radu promišljati metode suradnje istraživača glagoljskih rukopisa zadarskoga područja s informacijskim stručnjacima čiji je rezultat korištenje rezultata istraživanja za potrebe unosa strukturiranih metapodataka u online katalog, čime se znatno pridonosi kakvoći, pretraživosti i iskoristivo-

sti kataloga i digitalne zbirke glagoljskih rukopisa. Također, će se na primjerima naknadnih zapisa u *Pašmanskome brevi-jaru* pokušati rekonstruirati povijesno-kulturološki aspekt svakodnevne uporabe ove liturgijske knjige.

Jasna Vince

Staroslavenski institut, Zagreb

jvince@stin.hr

Prva knjiga o kraljevima u hrvatskoglegoljskom brevijaru

U katoličkoj trodiobi starozavjetnih knjiga na povijesne, poučne i proročke *Prva knjiga o Kraljevima* pripada prvoj skupini. U hrvatskoglegoljskom misalu i brevijaru ona je skromno zastupljena. Od 22 biblijske glave u misalu je sačuvan nevelik broj redaka iz treće, sedamnaeste i devetnaeste. Brevijar pak bilježi samo prvu glavu, a i ona je nepotpuna. Dvanaest rukopisnih kodeksa donosi njezinih 47 redaka od ukupno 53, a preostalih jedanaest brevijara – pisanih i tiskanih – još manje. *Prva knjiga o Kraljevima* dio je oficija između prve i druge nedjelje po Duhovima, *na proste dni*. Čitanje iz *Prve knjige o Kraljevima* slijedi iza čitanja iz *Prve i Druge knjige o Samuelu*, a prethodi čitanjima iz *Druge knjige o Kraljevima*. Osnovni tekst iz *Vrbničkoga prvoga brevijara* popraćen kritičkim aparatom iz 22 rukopisna i tiskana brevijara na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku predmet su tekstološke i jezične raščlambe.

Anica Vlašić-Anić

Staroslavenski institut, Zagreb

vlasican@stin.hr

Novootkriveni pergamentni dvolist Riječkoga hrvatskoglagoljskoga homilijara FgCap VlaThem iz XIII. stoljeća

Autorica će sažeto izvijestiti o dosadašnjim rezultatima vlastitih interdisciplinarnih znanstvenih istraživanja dva-ju hrvatskoglagoljskih pergamentnih fragmenata *FgCap VlaThem1* i *FgCap VlaThem2* – koje je 2007. g. otkrila u knjižnici Kapucinskoga samostana Gospe Lurdske u Rijeci. Oba su stoljećima služili kao dragocjena građa za knjižni uvez, zalijepljeni na unutrašnjim stranicama koricâ (formata 21 cm x 31,5 cm) tiskane knjige pod sign. *Lett. R Fila VII Np. 124: Themistii peripatetici lvcidissimi paraphrasis in Aristotelis posteriora, & physica, In Libros item de anima, memoria et reminiscentia, somno et vigilia, insomniis, & divinatione per somnvm. Hermolao Barbaro Patricio Veneto Interprete. Venetijs, Apud Hieronymum Scotum. 1542.*

Nakon restauratorsko-konzervatorskoga procesa odvajanja od knjižnih korica u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (pod vodstvom Tatjane Mušnjak), već prva paleografsko-filološka istraživanja potvrdila su da je riječ o *listovima istoga kodeksa*: o razrezanu dvolistu *hrvatskoglagoljskoga homilijara staroga tipa*, pisanoga uglatom hrvatskom glagoljicom *prijelaznoga, formativnoga razdoblja* – s početka do sredine XIII. stoljeća. Na *homilijar staroga tipa* upućuju, baš kao i u *Ljubljanskom homilijaru iz XIII. stoljeća*, »samo incipiti responzorija (rêšpona) koji prate svaku homiliju, ali bez incipi-

ta popratnoga versa (berša)« (Pantelić 1993: 62). Sudeći prema (nejednakoj) veličini obaju listova, njihov je folio-format mogao biti oko 30 cm × 35 cm, a dimenzije dvolista 60 cm × 70 cm.

Kontinuirani sadržaj obaju fragmenata obuhvaća: tri *Homilije svetoga Grgura pape* – za Bijelu subotu (*Sabbato in albis*) te za prve dvije nedjelje nakon Uskrsa, na misne perikope 1. Iv 20,1 (Hom. 22/2); 2. Iv 20,19 (Hom. 26/1) i 3. Iv 10,11–12 (Hom. 14/1); tri *Homilije svetoga Bede prezbitera* – za treću, petu i šestu nedjelju nakon Uskrsa, na misne perikope 1. Iv 16,16 (Hom. II,5); 2. Iv 16,23 (Hom. II, 7) i 3. Lc 11,5–13 (Hom. II,8); *Homiliju Haymona Halberstatensisa* – za četvrtu nedjelju nakon Uskrsa na misnu perikopu Iv 16,5 (Hom. II,11 – odnosno *hom. LXXXVII. Dominica quarta post Pascha*); te misnu perikopu na blagdan Uzašašća Kristova (*In die Ascensa Domini*) Mc 16,14–20.

Domagoj Volarević

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu
domagoj.volarevic@du.t-com.hr

Rukopisni kodeks KAS 463 iz Kaptolskoga arhiva u Splitu

Početak kalendarske godine 2018. (siječanj – veljača) u Kaptolskom arhivu u Splitu pronađeni su složeni, ali neuvezani listovi pergamene sa očitim liturgijskim sadržajem što je bilo vidljivo po naslovima pojedinih odlomaka. Ispostavilo se da je to kodeks koji je u arhivskoj građi nekoć bio poznat, ali je bio zagubljen. Na temelju grafičke impostacije listova do sada su utvrđena 73 lista koji bi bili dio originalnoga kodeksa. Listovi nisu uređeni niti se od pronalazača pokušavalo tražiti izvoran slijed materijala. Numerirani su naknadno (suvremena numeracija) olovkom u gornjem desnom kutu arapskim brojkama po pravilima kodikologije. Ipak se nakon našega preliminarnoga pregleda čini da su listovi složeni susljedno i razmjerno pravilno. Očigledna je heterogenost sadržaja: višeslojnost se razabire kroz razne tipove slova. Paleografska analiza pokazuje da se radi o gotici, ali i o više pisara (barem tri različita).

Svrha našega rada je detaljnije proučiti kodikološku i liturgijsku analizu te na temelju liturgijskoga sadržaja dati osnovnu tipologiju ovoga liturgijskoga kodeksa.

Silvana Vranić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

silvana.vranic@uniri.hr

Jezične značajke prvoga dijela *Drugoga beramskoga brevijara* s gledišta povijesne dijalektologije

U ovom će se izlaganju istaknuti značajke temporala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* koje se razlikuju od hrvatskih crkvenoslavenskih značajki, a koje bi se mogle pripisati vernakularu. Dosadašnja analiza vernakularnih elemenata na prvih 50 folija s aspekta dijakronijske dijalektologije pokazuje da taj dio temporala *Drugoga beramskoga (ljubljskoga) brevijara* pripada sjevernomu tipu liturgijskih tekstova. Razlog je takvom zaključku u prvom redu pretežitost *žd*-refleksa jotacije dentala *d* iako je na folijama 38ab–50 ipak rjeđe zastupljen i pokazuje da je potonji dio pisala druga ruka. Zbog izostanka neutralizacije *o* i *u* ispred naglasaka i iza njega, za razliku od npr. *Akademijina brevijara* u kojemu se neutralizacija provodi i zahvaljujući kojoj ga se smješta u sjevernu Istru, moguće je temporal atribuirati južnije, možda i u Beram.

Iako su prvih 30 (odnosno prvih 20, pa 21–30ab) folija prema zaključku Matea Žagara na temelju osnovnoga dojma pisma (slovnim proporcijama, smještaju u retku) pisala dva pisara, prema udjelu su vernakularnih značajki i one od 30cd do 37cd bez bitnih različitosti, što govori ili o pripadnosti pisara istoj pisarskoj školi ili o zajedničkom materinskom govoru. U obzir se mora uzeti i mogućnost da su oba pisara željela očuvati normu hrvatskoga crkvenoslavenskoga je-

zika. Vodeći računa o (ne)pouzdanosti starih tekstova kao dijalektoloških predložaka, metodologijom će se dijakronijske ili povijesne dijalektologije pokušati utvrditi ima li u ostalim dijelovima temporalna (104cd–122cd, 165ab–194cd i 237ab–240cd), koje je prema spomenutomu kriteriju izdvojio M. Žagar, podudarnosti sa značajkama beramske skupine govora. Time bi se pridonijelo preciznijemu zaključku o pitanju je li se taj brevijar samo rabio u Bermu ili je i pisan, i u kojoj mjeri, tako da odražava i značajke areala kojemu pripada i govor Berma.

Antonija Zaradija Kiš

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb
zaradija@ief.hr

Beramska martinska tradicija: od predaje do beramskoga glagoljskoga brevijara

Štovanje sv. Martina biskupa na istarskom poluotoku predstavlja važan segment u istraživanju europske tradicije sv. Martina uopće. Istarska martinska posebnost istaknuta je u glagoljaškom kulturnom specifikumu, koji je najsnažnije istaknut u središtu glagoljaške Istre, u Bermu i na koji ćemo se usredotočiti u ovom radu. U radu će se evocirati bitnost prastare predaje o kreposnom Martinu kao mogućem izvorištu boljega razumijevanja beramskoga martinškoga kulta. Posebna pozornost posvetit će se sačuvanoj pisanoj beramskoj glagoljaškoj martinškoj baštini sačuvanoj u beramskom brevijaru. Riječ je ponajprije o opširnom čitanju na svečev blagdan 11. studenoga u sanktoralu, a zatim o jedinstvenom himnu u slavu sv. Martina biskupa u beramskom ili ljubljanskom brevijaru s kraja 14. ili početka 15. stoljeća. Literarnim potvrdama martinške duhovnosti pridružuje se kiparska i slikarska martinška baština, vezana za župnu crkvu sv. Martina, koje kontinuirano do dana današnjega živo promiče svetomartisku tradiciju u Bermu.

Radom se želi istaknuti važnost Berma kao najsnažnijega središta istarske martinške glagoljaške tradicije koju bi kao cjelinu valjalo revalorizirati i revitalizirati u kontekstu europskoga kulturnoga itinerar Vijeća Europe *Sveti Martin, Europljanin, simbol dijeljenja, zajednička vrijednost*.

Sanja Zubčić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci

szubic@ffri.hr

Jednostavni glagolski oblici u temporalu *Drugoga beramskoga brevijara*

U radu se analizira morfologija jednostavnih glagolskih oblika u temporalu *Drugoga beramskoga brevijara*. Utvrđuju se tipovi osnova te gramatički morfemi prezenta, aorista, imperfekta i imperativa. Stanje u temporalu *Drugoga beramskoga brevijara* uspoređuje se sa stanjem opisanim u starocrkvenoslavenskim tekstovima, kao i u tekstovima pisanim hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom. Analizirane se jezične značajke uspoređuju i sa značajkama potvrđenim u dvama istraženim brevijarima krčko-istarske (sjeverne) skupine hrvatskoglagoljskih kodekasa (s *Prvim vrbničkim brevijarom* nastalim vjerojatno u Vrbniku na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće i s *Akademijinim brevijarom* nastalim vjerojatno negdje na području Istre koncem 14. stoljeća) kako bi se potvrdila pretpostavljena pripadnost toj skupini rukopisa i utvrdile možebitne podudarnosti.

Posebna se pozornost posvećuje onim značajkama iz morfologije glagola koje predstavljaju odstupanja od norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika i čiji se utjecaj pripisuje narodnom jeziku. U smislu potvrđivanja čestotnosti tih oblika, koja je važna radi utvrđivanja tendencija, provodi se kvantitativna analiza.

Nelu Zugravu

Centro di Studi Classici e Cristiani, Facoltà di Storia,
Università „Alexandru Ioan Cuza” di Iași

nelu@uaic.ro

I Breviari storiografici e l'evoluzione delle idee nei secoli IV° e V°.

Nella Tarda Antichità i breviari conobbero una diffusione molto ampia nel campo della letteratura, della storia, della teologia, del diritto, dell'arte militare ecc. Come ha scritto Giovanni Cupaiuolo, per questa società nuova, molto attiva, una società di uomini ignoranti, ma preoccupata della riscoperta del suo passato, la tendenza verso la brevità era diventata una forma manifesta di espressione culturale. La presente relazione si focalizza sui breviari storiografici, soprattutto *Liber de Caesaribus* di Aurelio Vittore (cca 358-360/1), *Origo gentis Romanae* di un certo Anonimo realizzata nelle "immediate adiacenze" del 360, *Breuiarium ab Vrbe condita* di Eutropio (369), *Breuiarium rerum gestarum populi Romani* di Rufio Festo (369-370), *Liber de uiris illustribus Urbis Romae* scritto da un anonimo verso la fine del IV° secolo, *Epitome de Caesaribus* composta da un altro anonimo nei primi anni del V° secolo; non saranno però trascurati altri scritti che possono essere considerati attinenti al genere dell'epitome. Lo scopo della nostra analisi è di evidenziare il modo in cui tali scritti riflettono l'evoluzione delle principali idee in circolazione nei secoli IV° e V°. In questo senso si può considerare che, bensì in una maniera meno sviluppata o meno analitica rispetto ad altri scritti, i breviari sorprendano il percorso generale del pensiero dell'epoca: dalla "iconicità" di Roma al riconoscimento del carattere imperiale

di Costantinopoli; dal sentimento anti-barbaro alla possibilità della “romanizzazione” dei barbari; dall'imperialismo aggressivo alla difensiva e al pacifismo; dall'*imperium indivisum* alla critica dissimulata e, finalmente, all'accettazione della divisione dello stato; dall'*imperium sine fine* all'*imperium restitutum*; dalla “neutralità” religiosa alla difesa prudente del paganesimo e al tacito riconoscimento della supremazia del cristianesimo. Rimangono costanti: “il romanocentrismo”, la rivitalizzazione ciclica della storia romana, la nostalgia dei tempi pre-imperiali, il concetto di *princeps bonus*.

Mateo Žagar

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mzagar@ffzg.hr

Ligature u beramskim brevijarima

U tradicionalnim paleografijama ligature se uvijek iskazuju kao prepoznatljivost glagoljskoga pisanja, u kojoj se ogleda i kontinuitet tradicionalnog oblikovanja, a i stupanj kreativnosti pisara. Moderniji, funkcionalni pogled na ovaj pismovni fenomen u glagoljici istaknula je Thorvi Eckhardt (1955) tvrdeći da upravo ligature u minuskuliziranom tekstu pomažu oku da se snađe u recima zasićenima okomitim linijama, odnosno u vizualnoj monotoniji poredanih četverokuta, sve to u skladu s očekivanom potrebom za ekonomiziranjem truda i vremena u procesu pisanja. U svom ćemo radu, zahvaljujući programu za prebrojavanje i klasifikaciju svih ligatura, koji je sastavio Antonio Magdić, predočiti njihov iscrpan popis, ali i učestalost prema propuštenim prilikama vezivanja slova. Upravo opseg i mjera njihove uporabe odražava stupanj standardiziranosti hrvatske liturgijske glagoljice (uglaste/uglate) kao izrazito minuskuliziranog pisma. Ovakvim, omogućenim, iscrpnim popisom postavlja se napokon standard za sve daljnje opise glagoljskih rukopisa zreloga doba hrvatskoga glagoljaštva.

Nakladnik

Staroslavenski institut
Demetrova 11, 10000 Zagreb

Za nakladnika

Vida VUKOJA

Uredili

Milan MIHALJEVIĆ
Andrea RADOŠEVIĆ

Oblikovanje i slog

KaramanDesign

Tisak

Kolor klinika, Zagreb

Tiskano u 100 primjeraka

ISBN 978-953-6080-29-8

CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001006792.